

Andrea Jovanović
Odeljenje za filozofiju
Filozofski fakultet u Beogradu

Šta feminizam duguje Marksu, a šta marksizam duguje feminizmu?

Apstrakt *Feministička i marksistička problematika se prvenstveno sreću unutar pitanja reprodukcije radne snage u kapitalističkom sistemu. Funkcionisanje kapitalističkog sistema je, između ostalog, uslovljeno i mogućnošću da se, kako Marks kaže, „radnik pojavi pred kapijama fabrike svakog narednog dana“. Tradicionalna marksistička analiza ovog pitanja podrazumeva da o njemu mislimo isključivo polazeći od nadnice. Prema tom gledištu, nadnica kao novac isplaćen radniku/ci zarad kupovine njegove/njene radne snage jeste jedini činilac njihove reprodukcije. Na ovom mestu feministička perspektiva nam omogućuje da uočimo uskost tradicionalne marksističke analize insistirajući na reproduktivnom radu. Reproductivni rad jeste kućni neplaćeni rad koji u najvećem broju slučajeva pada na žene. Međutim, uvođenje problematike reproduktivnog rada nije prost dodatak tradicionalnoj marksističkoj analizi jer se ovaj rad, s obzirom na to da je nužan za reprodukciju radne snage, pokazuje nužnim i za reprodukciju samog kapitalističkog sistema. Usled toga da se profitabilnost kapitalističke proizvodnje zasniva na tome da je samo mali deo stvorene vrednosti isplaćen radniku u vidu nadnice, jasno je da reproductivni rad ostaje neplaćen i time u bitnom smislu odvojen od najamnog rada (što ne dovodi u pitanje mogućnost da se nekome plati da ovaj rad obavi za određene porodice). Utoliko uočavamo jednu specifičnu dimenziju kapitalističkog sistema: to je sistem koji rad alocira na takav način da pored plaćenog najamnog rada postoji i neplaćeni reproductivni rad koji je podjednako važan za reprodukciju sistema. Ovo nas vodi ka dva složena problema kojima će se baviti u izlaganju: pitanju feminističke emancipacije u kapitalizmu i pitanju toga šta je reproductivni rad u kapitalizmu.*

Ključne reči: marksistički feminizam, reproductivni rad, naturalizacija, najamni oblik, reproductivnost

Uvod

Na samom početku svoje najpoznatije knjige, nemačka feministička aktivistkinja i teoretičarka Marija Mis (Maria Mies) ističe jednu naizgled banalnu, možda čak očiglednu zanimljivost u vezi sa bavljenjem ili diskutovanjem o tzv. ženskom pitanju.¹ Za razliku od ostalih društvenih „pitanja“, kako se u poslednjih tridesetak godina sukobi unutar društvenih odnosa pristojno nazivaju, rasprave o „ženskom“ pitanju gotovo neizbežno

1 Tekst je nastao na osnovu predavanja pod istim nazivom, održanim 8. septembra 2013. godine na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju. Predavanje je rađeno u sklopu konferencije „Uvod u kritiku političke ekonomije“, podržanu od fondacije „Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe“.

vode jakim emotivnim reakcijama bilo od strane muškaraca bilo od strane žena. Mis se pita zašto je to tako i daje sada nimalo banalan odgovor na ovo pitanje. Dok se ostali društveni sukobi vode između određenih partikularnih grupa sa suprotstavljenim interesom (npr. kapitalističke klase i radničke klase) gde uvek postoji spoljni neprijatelj, polje borbe ženskih pokreta nalazi se u istoj meri „*unutar*“ muškaraca i žena koliko i *između* njih (Mis 1986: 6). Feministička borba adresira ljude u njihovim najintimnijim odnosima i to sa ciljem da ih promeni. A ovo je, kako Mis kaže, „*bolan proces*“. Ukoliko se feministička doktrina do kraja usvoji, postaje očigledno da u ovom sukobu ne postoji samo puk odnos žrtava (žena) sa jedne strane i nasilnika (muškaraca) sa druge, već da patrijarhat podrazumeva „sistem eksploatacije i opresije koji povezuje i muškarce i žene zajedno“ (Mis 1986: 6). Zašto postoji ova, u najmanju ruku, neprijatnost, onda kada se upustimo u kritiku patrijarhata i problematizovanje njegovih struktura? Šta je toliko *bolno* u tom procesu? I konačno, zašto unutrašnja promena koju feminizam zahteva da se odigra u nekoj me na poseban, drugačiji način „*gađa*“ pojedince/ke? Može se reći da svaki društveni sistem, baziran na određenom načinu (materijalne) proizvodnje, takođe proizvodi i predstavu o svojoj nužnosti i napokon, svojoj *prirodnosti*. Ukoliko se teži da se društveni odnosi predstave kao nužni odnosi poput onih koji postoje u prirodi, najlakše je poći od onoga što je navodno najprirodnije i u njima samima. Ljudska intima, međuljudski „*privatni*“ odnosi, emocije, ljubav, briga, komunikacija, itd, naime, svakodnevne stvari, kroz čitavu društvenu istoriju prikazivane kao ono nepromenljivo i ono suštinski određujuće za čoveka, barem one svakako moraju biti prirodne. I ako dopustimo radikalne teorijske kritike različitih načina proizvodnje, ako dopustimo i klasnu analizu, ako dopustimo čak i vulgaran istorijski materijalizam i sve svedemo na tzv. ekonomsku bazu, određene „*večne istine*“ o svetu moraju to i ostati. Bila robinja, bila aristokratkinja ili radnica, majka svoje dete mora voleti, a iz te ljubavi, ona o njemu mora brinuti i postarati se da ono odraste na način na koji se u određenom sistemu to očekuje. Zato je feminizam bolan. On izmiče i to poslednje sigurno tlo ispod naših nogu, čak i kada smo svesni svih ostalih problema sistema u kojem živimo. Kada se radnik-proleter vrati kući sa sindikalnog štrajka gde se (iz)borio za nekakvu radničku pravdu i legne u krevet pored svoje žene, feminizam mu govori: „*Ne, nije kraj, nisi došao na sigurno mesto, na svojevrzni checkpoint* u ovoj trci, već i ovde, baš na ovom mestu gde se osećaš najslobodnije, tu tek nisi slobodan, i to mesto, taj tvoj krevet, on je reprezent jedne druge vrste opresije i on je takođe jedno polje borbe, u kojem ste i ti i tvoja žena i svedoci i saučesnici u zločinu.“ Jer, *ne postoje prirodni odnosi u društvima*.

Majka robinja i majka radnica nemaju istu funkciju. Feminizam zahteva denaturalizaciju, demistifikaciju i deesencijalizaciju, kao i istorizaciju i kontekstualizaciju onoga što nam se ponekad čini kao poslednje utočište. A kada na dnevni red kritike dođu i sami naši kreveti, naravno da će proces biti bolan.

I. Šta marksizam duguje feminizmu?

188

Tema ovog teksta naravno nisu feminizam i njegove borbe uopšte. Takođe, uprkos potrebi za tako nečim, tema nije ni celokupan istorijat tih borbi i različitih feminističkih pokreta. U krajnjoj liniji, iako bi naslov mogao da asocira na to, tema ovde nije čak ni istorija saradnje i razilaženja feminističkih i radničkih pokreta, iako će sigurno biti referenci i upućivanja i na njih. Ovde je u pitanju jedna pre svega konceptualna i teorijska analiza, sprovedena sa ciljem kako bi se dali odgovori na pitanja iz naslova. Iako su ova dva pitanja postavljena odvojeno i u tekstu će se dati pojedinačni odgovori na svako, važno je razumeti da je ova „podela“ čisto metodološke prirode. Konceptualna analiza koja će biti sprovedena nije cilj sama po sebi – njena namena je da na apstraktnom nivou pokaže zašto su oba ova sistema kritičnog promišljanja samostalno nedovoljna,² odnosno zašto je za opširnije, temeljnije i u krajnjoj liniji ispravnije tumačenje društvenih odnosa u kapitalizmu neophodno uvideti gde se oni presecaju i kako se dopunjuju. U skladu sa ovim je i osnovna teza teksta: marksizam i feminizam su kompatibilne teorije, koje se međusobno izazivaju i primoravaju jedna drugu na izvesne promene. Međutim, ako nam je dugoročni cilj razumevanje kapitalističkog načina proizvodnje kako bi se on promenio i zamenio nekim drugim, analitički aparat koji stoji iza ovog razumevanja treba da podrazumeva oba ova momenta, odnosno, teoriju koja se danas sve češće naziva marksistički feminizam.

U tekstu se polazi od drugog pitanja iz naslova jer ono prvom u bitnom smislu logički (ali ne i hronološki) prethodi. Poznato je da su kroz istoriju antikapitalističkih borbi radnički i ženski pokreti gotovo po pravilu ostvarivali različite oblike saradnje. Uprkos dobrim stranama koje su svakako postojale, činjenica je i da se većina ovih saradnji završavala neslavno, i po nekom nepisanom pravilu, „deblji kraj“ su izvlačili upravo feministički/ženski pokreti. Prepreke u ovoj saradnji često su bile praktične prirode – bilo da je reč o strukturno antagonizovanom odnosu radnika i radnica onog trenutka kada žene masovno ulaze na tržište rada

2 Treba imati na umu da postoji više različitih struja i marksizma i feminizma. U tekstu će se o obe discipline govoriti načelno, osim kada to ne bude drugačije naznačeno.

i predstavljaju konkurenciju skupljim muškim radnicima, bilo usled dominantnog uverenja (muških) „drugova“ da se tokom borbe primat daje pitanjima od „hitnije“ važnosti, odnosno klasnoj borbi koja bi trebalo da prethodi svim ostalim „partikularnim“ borbama, uverenju koje je neretko preuzimalo redukcionistički oblik po kojem će se sva partikularna pitanja i drugi nivoi opresije već nekako sama od sebe razrešiti u tako dugo priželjkivanom besklasnom društvu. Jednom kada ga dostignemo.

Tokom XX veka, pogotovo u njegovoj drugoj polovini, feminizam drugog talasa „uzvraća udarac“. Kako Nensi Frejzer (Nancy Fraser) navodi u svom čuvenom tekstu, drugi talas feminizma posredstvom kritike državnog kapitalizma razvija široku i razgranatu sistemsku kritiku različitih oblika opresije nad ženama. U kojoj je meri ono što se može nazvati odlaskom feminizma u drugu krajnost u odnosu na marksistički redukcionizam zapravo nenamerno doprinelo transformaciji kapitalizma u njegov neoliberalni oblik možda najbolje opisuje Frejzer rečenicom da „kao lep primer lukavstva istorije mogu poslužiti upravo utopijske želje feminizma koje su pronašle svoj novi život kao stanovišta koja legitimišu prelaz na novi oblik kapitalizma: postfordistički, međunarodni, neoliberalni kapitalizam“ (Frejzer 2011: 2). U pokušaju da se suprotstave redukcionističkim tipovima leve teorije i prakse, feminizmi su u velikom broju slučajeva „zajedno sa prljavom vodom bacali i bebu“. Odustajući od radikalnih zahteva za sistemskom promenom društva i fokusiranjem na gotovo specijalizovana „rodna pitanja“, u nekoj meri razrešiva unutar postojećeg sistema i njegovih institucija, feminizam postaje apsorbovan u *mejnstrim* a u razvijenijim zapadnim zemljama biti feminista/kinja postaje stvar statusa ili u najmanju ruku pristojnosti.

189

Bilo kako bilo, brakovi marksizma i feminizma završavali su se uglavnom neprijatnim i glasnim razvodima. Izvesno vreme, delovalo je poprilično teško da će se stvari između (mnogostruko) bivših supružnika jednostavno razrešiti. Početak takve mogućnosti došao je od strane levo usmerenih, antisistemskih i antikapitalističkih feministkinja. Umesto da se, kao i do tada, krene od pokušaja razrešavanja beskrajnog niza praktičnih problema ovih odnosa, leve feministkinje u Italiji osnivaju 1971. godine kolektiv *Lota feminista* (*Lotta femminista*), a već 1972. lansiraju internacionalnu kampanju *Wages for housework* („Nadnice za kućni rad“).³ O značaju ove

3 *Nadnice za kućni rad* je kampanja koju je 1972. godine započela feministička aktivistkinja Selma Džejms u gradu Padovi, Italija. Kampanja je izrasla iz internacionalnog pokreta čije su osnivačice bile Selma Džejms, Brižit Galtjer, Marijaroza Dala Kosta i Silvija Federiči. Do 1973. kampanja se proširila i na SAD. Kampanja je ideju stavljanja borbe za nadnice u fokus radničke borbe preuzela iz operaističkog italijanskog pokreta

kampanje i njenim političkim efektima, kao i njenoj aktuelnosti danas biće više reči kasnije. U kontekstu ove kampanje i ekonomsko-političkih previranja u svetu, iste godine izlazi kontroverzni tekst autorke Leopoldine Fortunati, pod imenom „Tajanstvenost reprodukcije“, koji izaziva dugogodišnje debate između marksista i feministkinja (ponovo reaktivirane 1995. godine, kada tekst po prvi put izlazi na engleskom), od kojih neke traju i dan-danas. Odgovor na pitanje „Šta marksizam duguje feminizmu?“ može se započeti razumevanjem toga šta je i zašto izazvalo toliku kontroverzu u marksističkim krugovima nakon objavljivanja ovog Fortunatinog teksta. Pre nego što krenemo sa analizom, važno je napomenuti da je Fortunati bila marksistkinja. Njena analiza pretenduje da bude marksistička analiza kapitalističkog načina proizvodnje. Cilj te analize nije bio da se Marks kritikuje ili ispravi. Cilj je bio da se uradi ono što primena marksizma uglavnom i radi: da otkrije određeni naturalizovani odnos i pokaže ga kao društveni, da se tom odnosu odredi istorijsko i logičko mesto u uloga u (re)produkciji kapitalističkog načina proizvodnje, da se odrede uslovi njegovog postojanja. Konačno, cilj je da se ukaže na slepu tačku koja je promakla čak i tom genijalnom bradatim Nemcu.

1. Kapitalistički način proizvodnje: perspektiva kapitala

Kako bismo videli na kojem mestu stupa feministička „kritika“ marksizma, u bitnom smislu započeta pomenutim Fortunatinim tekstom, važno je prvo opisati proces proizvodnje u kapitalizmu, onako kako ga Marks analizira. U poglavlju „Pretvaranje novca u kapital“, u I tomu *Kapitala*, Marks otkriva specifični prometni proces, unutar kojeg se dešava proizvodnja, proces inače različit i suprotnog smera od prostog robnog prometa. Dok osnovni, prosti oblik robnog prometa započinje prodajom i završava se kupovinom (R-N-R; R = roba; N = novac), prelaskom na istorijski specifičan kapitalistički način proizvodnje nastaje drugačiji krug, unutar kojeg se odvija *kapitalistička akumulacija*. Taj krug izgleda kao N-R-N, i ima suprotan sled od prvog kruga: on započinje kupovinom, a završava se prodajom. Za razliku od prvog kruga, gde novac funkcioniše kao puko sredstvo razmene, odnosno, gde novac funkcioniše samo kao novac, drugi krug nam otkriva specifičan oblik koji novac zadobija u kapitalizmu – novac kao *kapital* (Marks 1947: 108). No, šta čini da ovaj

i svoju borbu organizovala oko zahteva za uvođenje nadnica za kućni rad. Iako pokret kao efektivni politički akter više ne postoji, mnoge njegove članice, prvenstveno Silvija Federiči, nastavljaju da na razne načine – pisanjem knjiga, članaka, izlaganja – skreću pažnju na njegov značaj i istaknu poente koje se mogu primeniti i u današnjem kontekstu.

oblik novca, novca kao kapitala, suštinski drukčijim od prethodnog? Kako sam Marks navodi, „novčana suma se od novčane sume može razlikovati samo veličinom“ (Marks 1947: 109). Dakle, novac koji se vraća posle prodaje u drugom krugu, nakon što je roba zamenjena za njega, jeste *veći* od prvobitno uloženog novca (N-R-N'). Ovaj porast, iliti višak, jeste ono što je Marks nazvao *viškom vrednosti*, koja nastaje kvantitativnom promenom prvobitno uložene vrednosti, odnosno, njenim „oplođavanjem“ – a to kretanje jeste pretvaranje te vrednosti (novca i robe) u kapital. Ukoliko sklonimo ovo „R“ iz šeme, dobijamo prosto N-N', što će reći, dobijamo vrednost koja je tokom procesa uspela da se uveća. Ovu čudnu mogućnost vrednosti da sama od sebe samu sebe uvećava, odnosno samooplođuje, Marks je okarakterisao kao njeno *okultno svojstvo* (Marks 1947: 113). Možda bi se moglo tvrditi da je jedna od glavnih „tajni“ kapitalizma upravo otkrivanje porekla ove mogućnosti. Da bismo je razumeli, nužno je vratiti „R“ u formulu i videti kakva je i koja je to roba koja u procesu proizvodnje uspeva uvećati samu sebe tako da tu vrednost validira prodajom na tržištu za *veći* novac nego što je kupljena.⁴

191

Usled nedostatka mesta, preskočićemo par koraka i preći odmah na objašnjavanje specifičnosti te robe. Koja roba može biti nosilac takve vrednosti? Na prvom mestu, roba vredi onoliko koliko vredi. Ona sama ne može biti vrednija od novca koji je za nju dat, odnosno, od svoje (razmenske) vrednosti. Stoga poreklo mogućnosti da se vrednost uveća mora da leži negde drugde – u njenoj *upotrebnoj* vrednosti odnosno u njenom trošenju (Marks 1947: 124). A takva roba se može pronaći na tržištu – reč je radnoj sposobnosti, odnosno o radnoj snazi. U ovom tekstu se ne može ulaziti u detaljnije razmatranje i analizu razloga zašto je to tako, tj. zašto Marks to tvrdi. Dovoljno je i za potrebe ovog teksta nužno ukratko reći da radna snaga poseduje *posebnu osobinu* da tokom svog radnog vremena (koje traje određeni broj sati u zavisnosti od istorijskog konteksta) proizvede veću vrednost od sopstvene. Pokažimo to na primeru: pretpostavimo da radni dan traje osam časova. Tokom prva tri, radnik proizvodi sopstvenu vrednost. Sve što proizvede u narednih pet predstavlja višak vrednosti. No, kako se određuje (razmenska) vrednost radne snage? Kao i u slučaju bilo koje druge robe, nju određuje radno vreme potrebno za njenu proizvodnju. No, usled činjenice da se radna snaga sastoji od živih pojedinaca, sa sopstvenim potrebama koje su promenljive i zavisne od društvenog konteksta u kojem individue žive, njena vrednost sadrži i

4 Za Marksove argumente o tome zašto se ovo uvećavanje događa u procesu proizvodnje, a ne razmene, videti: Marks 1947: 114–124 .

određeni istorijsko-moralni element (Marks 1947: 129). U skladu sa time, Marks dalje zaključuje da se vrednost radne snage može izraziti kroz *vrednost životnih namirnica potrebnih za održanje njenog vlasnika*. Nadnica koja se dobija za rad treba da odgovara onoj sumi neophodnoj da se ispune potrebe određenog radnika (Marks 1947: 130).

192 Pogledajmo ponovo prvobitnu formulu procesa proizvodnje. Isprva, ona je izgledala ovako: N-R-N'. Iz perspektive kapitala, kao i njegovih individualnih vlasnika, tj. kapitalista, proces proizvodnje se zaista tako i odvija. No, Marks otkriva „skriveno mesto proizvodnje“, mesto na kojem se omogućava eksploatacija, i mesto na kojem borave – radnici (Marks 1947: 132). Formula se menja i dobija svoj širi oblik: N-R... P(roizvodnja)-N'. Poreklo viška vrednosti leži u istorijski specifičnom obliku eksploatacije, posebnom za kapitalizam. Ono leži u upotrebnoj vrednosti radne snage, tj. mogućnosti da ona svojim radom stvori veću vrednost od svoje sopstvene. Drugim rečima, „činjenica da je dnevna vrednost radne snage (vrednost *potrebna* za njenu sopstvenu reprodukciju) niža od vrednosti koja se može *stvoriti* tokom jednog radnog dana upotrebom radne snage (putem trošenja radne snage) čini osnovu okultnog svojstva vrednosti da stvara novu vrednost“ (Hajnrh 2004: 95).

Zašto ovo mesto proizvodnje ostaje skriveno? Govoreći o tzv. objektivnim oblicima misli, Marks konstruiše izraz „fetišizam robe, nadnice i novca“, pokušavajući da osvetli ovaj problem. Naime, nasuprot onome što se svakodnevnoj svesti čini zdravorazumskim, kao i nasuprot nekim tradicionalnim marksističkim tumačenjima Marksa, eksploatacija *nije krađa*. Ono što kapitalista kupuje na tržištu *nije* rad, već radna sposobnost. Sudeći po merilima pravednosti, ova razmena *jeste* pravedna. Dodatno se to objašnjava primerom ulja – jednom kada ste kupili ulje za lampu, vi ste fiksno platili njegovu upotrebnu vrednosti. To što je ta vrednost takva da svaki put kada se ulje zapali lampa gori, ne znači da ćete ga uvek iznova morati da platite. Analogno tome, kapitalista koji je jednom kupio radnu snagu ne mora je dodatno plaćati svaki put kada se njome koristi, tj. kada koristi sam (konkretan) rad. Dakle, eksploatacija nije krađa. Eksploatacija jeste pravedna. Pravedna je u kapitalizmu, a to je sistem u kojem živimo, što implicira da zahtevati drugi vid pravde znači zahtevati drugačiji sistem. Usled toga dolazi se do fetišizacije *nadnice*. Naime, jedini rad koji jeste rad u kapitalizmu je onaj koji je plaćen. Sve što izlazi van okvira nadnice prestaje da bude ekonomski odnos. Skriveno mesto proizvodnje tako ostaje nevidljivo, kao i eksploatacija koja se u njemu dešava. Kao što je i istorija pokazala, eksploatacija se otkriva samo u onim situacijama kada je nadnica dovoljno

niska da se radnici/e oseće „potkradenim“, odnosno kada je toliko niska da ne zadovoljava čak ni onu sumu potrebnu za kupovinu namirnica koja je potrebna za ispunjenje minimuma njihovih potreba. Čitav rad koji se obavlja nezavisno od plaćenog rada na taj način ostaje nevidljiv za kapital – a nadnični odnos koji stoji u osnovi kapitalističkog načina proizvodnje proizvodi dalju mistifikaciju prisutnu u mislima i kapitalističke i radničke klase: nadnica je naknada za vrednost rada, konkretnog obavljenog rada, a ne radne sposobnosti (Hajnrh 2004: 98).

2. Kapitalistički način reprodukcije:

A odakle dolaze radnici?

Marksova analiza je pokazala poreklo stvaranja viška vrednosti u kapitalističkom svetu. „Okultno svojstvo“ radne snage kao robe da stvara više nego što sama vredi, a da zahvaljujući nadničnom obliku ova eksploatacija ostaje skrivena iza vrata „fabrike“⁵, čini osnovno gorivo kapitalističke mašinerije i ključan deo za reprodukciju čitavog sistema. Međutim, ukoliko je postojanje funkcionalne i sposobne radne snage na tržištu roba nužan preduslov postojanja i samog kapitalizma, postavlja se pitanje koji su onda preduslovi za postojanje takve radne snage?

193

Isprva, da bi se radna snaga uopšte mogla pojaviti na tržištu roba gde će je kapitalista kupiti, nužno je da nadnica koju ona povratno dobija bude njen jedini način da (pre)živi. Ukoliko postoji neki drugi način, ako, npr. određena individua ima neke druge mogućnosti da zadovolji svoje potrebe umesto da radi za nadnicu, verovatno je da se ona neće pojaviti na tržištu rada. Ovaj fenomen Marks je nazvao strukturnom prinudom, odnosno jednim vidom sistemske prinude iliti nasilja da većina stanovništva mora da radi kako bi se održala. Drugim rečima, nadnica mora biti osnovno sredstvo preživljavanja da bi kapitalizam mogao da funkcioniše. Ova vrsta prinude jeste jedna od *differentia specifica* kapitalističkog načina proizvodnje. Ukoliko pogledamo sisteme koji su mu prethodili, uviđamo da su se na formalnom nivou, u feudalnom sistemu kmetovi reprodukovali zahvaljujući proizvodnji *za sebe*, bilo radom na svojim parcelama ili na zajedničkom dobru, dok su u robovlasničkim sistemima vlasnici robova bili neposredno odgovorni za njihovu reprodukciju. Drugi preduslov za postojanje ovakve radne snage jeste ono što Marks naziva formalnom i realnom supsumpcijom odnosno podvođenjem rada pod kapital. Formalna supsumpcija predstavlja formalni preduslov postojanja realne – reč

5 Ili bilo kojem drugom mestu proizvodnje.

je o tome da se omogući da rad koji obavlja radna snaga bude *produktivan* rad, što znači, da stvara višak vrednosti. Ovaj proces je takođe specifičan za kapitalizam. Konačno, kao treći preduslov postojanja radne snage stoji kapitalistička država. U nastavku teksta vratićemo se na ovu tačku u više navrata usled tesne povezanosti sa temom. Na ovom mestu, dovoljno je pomenuti da država igra ulogu zaštitnice privatne svojine, represivnog aparata nužnog za njeno održanje, održanje nuklearne porodice, kao i za disciplinovanje radne snage, kao i ulogu zaštitnice prava garantovanih pravnom legislativom, između ostalog, prava da se radnici i radnice na tržištu rada pojavljuju kao „slobodni“ subjekti, prvenstveno u smislu „slobodni da svojim pristankom uđu u nadnički odnos“. Ovo su tri formalna i realna logično-istorijska preduslova postojanja radničke klase. Međutim, kako se već donekle i pokazalo, sve ovo nije dovoljno. Zato se kao četvrti i najvažniji preduslov pojavljuje ono što ću nazvati reprodukcijom radne snage u *užem* smislu,⁶ pritom misleći na, jednostavno rečeno, sve ono što je potrebno da bi se svaki pojedinačni radnik ili radnica svakog jutra „pojaviо pred vratima fabrike“, spreman ali i sposoban za rad. Sledeće pitanje prirodno odatle sledi: „Šta je sve to što je potrebno kako bi se ova reprodukcija omogućila?“. Vratimo se perspektivi kapitala. Kao što smo videli u Marksovoj analizi, koja polazi od toga da je radna snaga u kapitalizmu roba (svakako sa nekim specifičnim svojstvima, ali i dalje *roba*), vrednost te robe izražava se kroz sredstva za njenu proizvodnju. Osnovna teza je da je ta vrednost izražena upravo kroz nadnicu koju radnik prima prodajući svoju radnu snagu. Sredstva neophodna za proizvodnju i održanje radne snage izražena su nadnicom – ona bi morala da bude takva da omogućе reprodukciju radne snage. Dakle, reprodukcija se iz kapitalističke perspektive shvata kao *potrošnja*.

No, pogledamo li samo različita mesta na kojima se Marks bavi reprodukcijom radne snage kao nužnom za reprodukciju čitavog društvenog sistema kapitalizma, uočavamo njene mnogobrojne momente. Nekada je njegov fokus na reprodukciji pojedinačnih radnika; negde se bavi važnošću zamene „istrošene“ radne snage novom. Kako bih pokazala kompleksnost ovog problema poslužiću se šemom koju je napravila marksistička feministkinja Liz Vogl (Lise Vogel), a koja ocrtava tri momenta reprodukcije radne snage. Prvi momenat predstavljaju „različite dnevne

6 Iako ovaj naziv nije uobičajen, odluka da se on stavi bila je metodološke prirode. Naime, kao što će se pokazati u nastavku teksta, i sama država ima ulogu u reprodukciji radne snage i zajedno sa reproduktivnim radom žena čini ono što marksistički feminizam u poslednje vreme naziva presekom „direktno i nedirektno tržištem posredovanih sfera“ kapitalističke proizvodnje. O ovome će biti više reči u poslednjem delu teksta.

aktivnosti koje obnavljaju energiju neposrednih proizvođača i omogućavaju im da se vrate na posao“, zatim, kao drugi momenat idu „aktivnosti slične vrste koje održavaju radno neaktivne članove podređene klase – one koji su premladi, stari ili bolesni, ili nisu deo proizvodnog procesa iz bilo kojeg drugog razloga“, i konačno, treći momenat su „procesi obnavljanja radne snage zamenom članova podređene klase koji su umrli ili više ne rade“ (Vogl 1994: 5). Već u navođenju ovih momenata potkrala se reč koja indikuje početak onoga što se zove feministička kritika političke ekonomije, a može se i reći feministička kritika ili možda dopuna Marksove analize kapitalizma. Misli se na reč „aktivnosti“ – i to aktivnosti koje se ne poklapaju sa onima direktno plaćenim nadnicom. Kao što smo videli, radnik dobija nadnicu (po pretpostavci) u vrednosti obavljenog rada potrebnog za njegovu reprodukciju. No, reprodukcija radne snage očigledno podrazumeva aktivnosti *nevezane* od onih koje radnik obavlja na svom radnom mestu. Nakon što je otkrio „skriveno mesto proizvodnje“ na kojem se dešava eksploatacija, ostavljajući i reprodukciju između zidova fabrike i sam Marks ostaje slep za neko drugo skriveno mesto u kapitalizmu – naime, *skriveno mesto reprodukcije*.

195

Upravo je na ovo svojim tekstom ukazala pomenuta „kontroverzna“ autorica Leopoldina Fortunati. Njeno pitanje s jedne strane zvuči toliko banalno kada se postavi da se čini neverovatnim da su bila potrebna gotovo dva veka postojanja marksističke teorije da bi se ono postavilo, dok s druge strane ta težina upravo ukazuje na težinu zavese iza koje se ova problematika toliko dugo i sigurno skrivala. Naime, njeno pitanje glasi: „Kako *kupljena* hrana postaje *skuvana* hrana?“ ili u svom nekom opštijem obliku, „Pre nego što će ući kao sposoban i spreman radnik na svoje radno mesto da obavi rad za svoju nadnicu i rad za profit kapitaliste, otkud se taj radnik tako spreman i sposoban stvorio odnosno gde je on *proizveden* i *ko* ga je proizveo?“ Ili, kako bi to savremena marksistička feministkinja Maja Gonzales (Maya Gonzalez) rekla, gde se nalazi skriveno mesto reprodukcije?

Ova pitanja, vešto postavljena kroz *Tajanstvenost reprodukcije*, predstavljaju srce marksističko-feminističkih interpretacija. Ono što Fortunatin tekst uspešno pokazuje jeste da moramo ne samo da pokušamo putem Marksovih kategorija da rešimo probleme koje nam je on zadao, već i da razumemo da se *nove kategorije* mogu i moraju uvesti na mestima gde nedostaju u *Kapitalu*. I da je potrebno sve ovo učiniti tako da se ne poremeti čitav sistem koji je on postavio. Ukratko, potrebno je ne-dogmatski „marksologizovati“ (Gonzales, internet).

A takve „nove kategorije“ upravo nudi marksistički feminizam. Pre svega, posredi je kategorija „reproduktivnog rada“ pod koju, kao što ćemo to

videti, ulaze sve pomenute aktivnosti koje Vogl navodi potcrtavanjem momenata reprodukcije radne snage, ali i kategorija reproduktivne radnice. Zašto je ovo feminističko pitanje? Na prvom mestu, reč je o očiglednom empirijskom podatku – čak i danas, u doba kada mnogi veruju da je feminizam prevaziđen, ako ništa drugo, barem u razvijenim kapitalističkim centrima,⁷ ovaj *rad* i aktivnosti koje on podrazumeva još uvek većinski obavljaju *žene*. O razlozima da li je na apstraktnom nivou gde se bavimo logikom sistema ova rodna određenost nužna za održanje kapitalizma biće reči u drugom delu teksta. Za sada, važno je ovu činjenicu uzeti u obzir i nastaviti analizu u skladu sa njom.

196

Šta se dakle dešava na skrivenom mestu proizvodnje? Vratimo se Marksovim formulama za opisivanje procesa proizvodnje. Osim prvog kruga koji je analiziran postoji i drugi krug, koji objašnjava kupovinu i prodaju radne snage. On izgleda kao R-N-R, gde prvo R predstavlja radnu snagu kao robu, N predstavlja novac odnosno nadnicu koju radnik prima, a poslednje R predstavlja robu koju on putem nadnice kupuje da bi se (re)produkovao. I proces se nastavlja. Tj. trebalo bi. Međutim, (p)ostajući žrtva fetišizma kojeg je sam prepoznao, odnosno shvatanja nečega što je *društveni odnos* kao puke stvari, analizirajući reprodukciju radne snage Marks ne otkriva proizvodnju koja u njoj leži, već radnu snagu uzima kao *redi-mejd* (ready-made) robu, zaboravljajući da se „radna snaga ni u jednom trenutku ne skotrljava niz pokretnu traku“ (Endnotes 3, internet). To naravno nije slučajno. Prisetimo se Hajnrihove poente: da bi se kapitalistička proizvodnja i akumulacija koja počiva na eksploataciji neometano odvijala nužno je postojanje nadničnog oblika, odnosno, da bi se eksploatacija dogodila, ona mora da se pojavi u obliku *plaćenog rada*. Sav rad koji nije nadnični u kapitalizmu se ne pojavljuje kao rad – ceo život izvan neposredne kapitalističke proizvodnje mora ne samo da izgleda već i da bude potpuno slobodan od kapitala.

Fortunati objašnjava: „U proizvodnji, razmenska vrednost radne snage kao proizvodni kapacitet je proizvedena, a njena upotrebna vrednost je potrošena; u reprodukciji, upotrebna vrednost radne snage je proizvedena, a njena razmenska vrednost je potrošena“ (...) Ova feministička kritika locirala je jednu aporiju unutar tradicionalne marksističke misli, fetišizaciju, iliti, drugim rečima, *strukturnu transistozaciju*. Fortunati je defetišizovala ono što je delovalo kao prirodni proces unutar kojeg se radna snaga navodno reprodukuje, ali se ispostavlja da je tu zapravo reč o „skrivenom mestu“, ušuškanom unutar kruga R-N-R (Gonzales, internet).

7 A pitanje periferije će se prosto rešiti primenjivanjem istih modela prvobitno isprobanih u centru.

Stoga Gonzales, oslanjajući se na analizu koju obavlja Fortunati, a analogno Marksovom proširenju formule procesa proizvodnje, nudi proširenje kruga reprodukcije koji onda izgleda ovako: R-N... (R)reprodukcija... R (Gonzales, internet). Na isti način na koji Marks otkriva poreklo profita kao posebnog istorijskog oblika klasne eksploatacije, Fortunati otkriva da je reproduktivni rad, preciznije označen kao indirektno nadnični reproduktivni rad, poseban istorijski oblik *rodne* eksploatacije u kapitalizmu (Gonzales, internet).

3. „Izvan Kapitala“

Otkrivanje tajnog mesta reprodukcije od strane italijanskih autorki nije prošlo bezbolno, prvenstveno ne u tadašnjim marksističkim krugovima. Dodatni „skandal“ izazvala je činjenica da je deo ovog pokreta tvrdio da ne samo da je reproduktivni rad slepa mrlja marksističke teorije, već i da on proizvodi vrednost odnosno da predstavlja produktivan rad, a budući da ostaje nenadničan, ova slepa mrlja iz te perspektive predstavlja i najintenzivniji vid eksploatacije u kapitalizmu. Debata o (ne)produktivnosti reproduktivnog rada nažalost traje i danas, uprkos naporima koji su uloženi od strane nekih marksističko-feminističkih teorija, ali i samih marksisata, da se ona prevaziđe. U ovom tekstu neće biti izloženi argumenti za/protiv sadržani u ovim debatama zbog toga što se veruje da je ovaj problem već prevaziđen. Možda se najbolji način njegovog prevazilaženja može naći u marksističko-feminističkoj teoriji koja insistira na jedinstvenoj teoriji i koja odbacuje dualnosti pretpostavljene u modelima kategorija poput „reproduktivna/produktivna sfera“, „privatna/javna sfera“ itd. Ona pretpostavlja da reproduktivni rad postoji u obe sfere i razlikuje se po tome – kada je direktno nadnični, a kada je samo posredovan nadnicom (Endnotes 3, internet). Indirektno posredovani reproduktivni rad nije produktivan u kapitalističkom smislu te reči – on ne može i zaista i ne proizvodi vrednost. Upravo je nadnični oblik ono što čini da to tako bude – koliko god su aktivnosti koje on podrazumeva neophodne za proizvodnju i reprodukciju radne snage, *one se strukturno čine ne-radom*. Reč je o tome da je vrednost kategorija zavisna od tržišta – njena valorizacija se odvija na tržištu posredstvom tržišnih mehanizama, koji ne postoje u slučaju indirektnog rada (Endnotes 3, internet). Naturalizacija ovih aktivnosti je nužna da bi se proizvodnja vrednosti uopšte omogućila.

Konačno, može se reći da koren čitavog ovog problema leži u onome što je i Marks uvideo, ali nije izveo sve posledice do kraja – naime, u posebnoj prirodi radne snage kao robe. Problem je u tome što su „nosioci“

radne snage u stvari živa bića – što dalje proizvodi specifičan ontološki problem: radna snaga zapravo nije ni osoba niti je *samo* roba, jer ono je što predstavlja njenu upotrebnu vrednost sam uzrok njene (razmenske) vrednosti (Endnotes 3, internet). Kao što je već više puta navedeno, sam kapital tu vrednost tretira odnosno izražava putem nadnice potrebne za kupovinu neophodnih namirnica za preživljavanje. Ali, kao što bi to rekao Majkl Lebovic (Micheal Lebowitz), nužno je bilo otići „izvan *Kapitala*“ i *kapitala* kako bi se uočilo na koje sve načine i kojim posrednim putevima je upravo kapital taj koji sve sebi podređuje, makar i na način što će silom odsecati određene sfere izvan svoje neposredne determinacije. Dubljim ispitivanjem otkriva se to da klasna eksploatacija u kapitalizmu delimično zavisi i oslanja se na kapitalistički oblik rodne eksploatacije i da su one međusobno zavisne. Takođe, iako indirektni reproduktivni rad ne stvara vrednost, zavisnost sistema od njega ukazuje na još jedan vid kapitalističke opresije: čineći samo plaćeni tj. nadnični rad produktivnim, kapitalizam redukuje produktivnost na profitabilnost. Ovo nije moralni problem – reč je o tome da je jedini način da se čitav kapitalistički sistem reprodukuje taj da se aktivnosti koje čine samo „gorivo“ te reprodukcije ostave po strani, od nje navodno nezavisne i prirodne. Samim time, važno je na kraju ovog dela primetiti da „nije Marksovo određenje vrednosti radne snage kao robe ono što je pogrešno – on daje pregled toga kako se to određenje pojavljuje u kapitalizmu – ono što je pogrešno je da on ne ističe posebnost ovog određenja vrednosti, već umesto toga pokušava da dokaže njegovu konzistentnost sa određenjem vrednosti svih ostalih roba“ (Hajnrih 2004: 95).

II. Šta feminizam duguje Marksu?

1. Drugi talas feminizma, feministička skretanja i marksizam

Feminizam se tokom XX veka u bitnom smislu razvijao u dijalogu ili možda naspram marksističkih teorija. Upravo kroz različite kritike raznih oblika marksističkog redukcionizma društvenih odnosa na svakojake „ekonomske baze“, kroz kritiku etatizma *welfare* država i država real-postojećih socijalizama i „klasnog redukcionizma“ drugi talas feminizma pretežno odustaje od marksističkog analitičkog aparata i okreće se drugim alternativnim teorijskim sistemima. Međutim, u velikoj meri opravdano odustajanje od marksizama koji su podrazumevali već navedene stvari rezultiralo je i odustajanjem od celokupne Marksove teorije i mnogih kategorijskih, analitičkih i metodoloških pretpostavki koje ova obuhvata. Fokusirajući se pretežno na „dekonstrukciju roda i

rodnog diskursa“, kritiku „rodnih stereotipa“, svođenje patrijarhalnih mehanizama na mehanizme socijalizacije i sl. određeni tipovi feminizma otišli su u drugu krajnost, zanemarujući da „sama ideja opresije nad ženama i borbe za oslobođenje pretpostavljaju *materijalnu stvarnost* (moj kurziv) u korenu njihovih nevolja i validnosti njihovih tvrdnji, ideja koje su spoljašnje u odnosu na teorije po kojima je sve relativno i diskurzivno konstruisano“ (Gimenez 2005: 13).

Da bi se razumelo u kojoj meri su različiti feminizmi izgubili bitan deo svog analitičkog aparata ovim „skretanjima“ verujem da je bitno uočiti i izdvojiti određene kategorije i metodološki pristup koji marksizam omogućava, a koji su, kao što će se pokazati, nužni za razumevanje logike patrijarhata i opresije nad ženama. Kako Marta Gimenes (Martha Gimenez) ističe, upravo je marksistička metodologija kao mesto koje su feminizmi potpuno ignorisali jedan od potencijalnih najvećih doprinosa njihovoj teoriji (Gimenez 2005: 15). Pre svega, ovde se misli na metode istorizacije, denaturalizacije i deesencijalizacije.

199

2. Marksistička metodologija, feminizam i kapitalizam

U prvom delu teksta videli smo koliko je defetišizacija društvenih odnosa bila ključna za njihovo razumevanje. Umesto da se gledaju kao dati i statični – kao stvari a ne odnosi – Marks polazi od onoga što bi trebalo da je očigledno i „zdravorazumsko“ u njima i dalje otkriva čitave strukture i istorijske procese koji ih uopšte čine mogućim. Iscrpnom analizom dolazi se do uslova i razloga postojanja društvenih odnosa u određenim oblicima koje preuzimaju u različitim istorijskim periodima. Na koji način ovo može biti važno za feminističku teoriju i praksu? Poslužimo se primerom koji Gimenes daje. Živeći u (patrijarhalnom) svetu mi postajemo svesni muško-ženskih odnosa i nejednakosti u njima putem njihovih „uočljivih oblika“ – bilo da je reč o nasilju nad ženama ili nejednakosti u platama ili drugačijim rodnim ulogama – na sve ovo nailazimo baveći se „ženskim pitanjem“. No, Gimenes ispravno primećuje sledeće:

Feminističko pitanje: „Zašto su žene potlačene *kao žene*? – [previđajući] da su žene jedna apstrakcija koja ne samo da ignoriše heterogenost populacije koju opisuje, već takođe ne uspeva da istraži uslove pod kojima bi se žene uopšte radije samoidentifikovale na taj način nego putem klase, nacionalnog porekla ili drugih mogućih identiteta – zajedno sa političkim odbacivanjem marksizmu pripisanog klasnog redukcionizma i ekonomizma proizvelo je aistorične odgovore, poput biološke nejednakosti pri rođenju, muške „razmene“

žena, muške odluke da kontroliše reprodukciju sa ciljem vršenja opresije nad ženama, majčinstvo, i patrijarhat odnosno mušku želju da kontroliše i okoristi se o ženske kućanske usluge (Gimenes 2005: 16).

200

Ovaj primer poslužio je tome da se pokaže da ne postoji „žensko pitanje“ po sebi, nezavisno od istorijskih uslova i oblika u kojima se opresija nad ženama događa. Davanje aistorijskih odgovora (od kojih je Gimenes pobrajala samo neke) predstavlja samo korak od procesa protiv kojih se ženski pokret suštinski i bori: naturalizacije i esencijalizacije rodni odnos. Uzmimo još jedan primer u razmatranja. Dualistička analitička podela na rod i pol kao dve kategorije od kojih prva predstavlja puk „društveni konstrukt“, a druga prirodnu datost, iako korisna u određenim konkretnim analizama, ipak ne bi trebalo da nas zavarava. Kao što Marija Mis lucidno uočava, pol i seksualnost nisu ništa manje društvene odnosno kulturno i istorijski određene kategorije od roda (Mis 1986: 23). U određenim istorijskim sekvencama, pol i telo kao simbol seksualnosti igrali su ključnu ulogu u podređivanju žena određenim strukturama – kao najstrašniji primer toga možemo pogledati *žensku* istoriju prvobitne akumulacije kapitala opisanu i analiziranu u jednom od nesumnjivo najrelevantnijih feminističkih istraživanja sprovedenih u poslednjih par decenija, *Kalibanu i veštici* S. Federiči (Silvia Federici).

Istorizacija fenomena kao što su rodna opresija ili patrijarhat nije važna samo na tom kategorijalnom nivou. Da bi se razumela logika funkcionisanja tog sistema mora se prethodno razumeti istorijski kontekst i oblik koji on u njemu zadobija. U prethodnom delu teksta videli smo mesto koje zauzima indirektno tržištem posredovan reproduktivni rad – njegova analiza pokazala je između ostalog da nije reč o pukoj koegzistenciji dva nezavisna sistema kao što su kapitalizam i patrijarhat, već o strukturalnom mestu koje on zauzima u reprodukciji čitavog kapitalističkog sistema. Ovaj međusobni odnos nadalje prouzrokuje druge odnose determinišuće po položaj žena u kapitalizmu. Ignorisanje ove činjenice nije samo pogubno po celovito razumevanje *patrijarhalnog kapitalizma*, već i politički paralizujuće ukoliko je cilj potpuno ukidanje ženske podređenosti.

Naravno, Marks gotovo nikada nije eksplicitno govorio o rodnoj nejednakosti, opresiji i eksploataciji u širem smislu te reči, ali smatram da je u krajnjoj liniji irelevantno otkrivati razloge za to u psihologističkom smislu u kojem se to obično čini. Važno je primetiti sledeće: uprkos tome, njegovi istraživački uvidi važni su jer „nam pomažu da teoretizujemo kapitalističke strukture, procese i kontradikcije koje prožimaju uočljive fenomene koje nazivamo opresijom žena ili rodnom nejednakošću“ (Gimenes 2005: 18).

III. Umesto zaključka: Političke implikacije

Kroz čitav tekst izbegavala sam da pomenem večite dileme o odnosima „klase“ i „roda“ kao suprotstavljenih, hijerarhizovanih (na jedan ili drugi način) ili ponekad antagonizovanih kategorija. Na prvom mestu bilo je posredi da smatram da je dobar deo, ako ne i veliki, postojećih diskusija i sukoba koje su proizašle iz njih u bitnom smislu promašen. Kada se postavi pogrešno pitanje, svi odgovori na njega su podjednako loši. Možda bi se umesto toga moglo započeti sa postavljanjem pravih pitanja. Jedno od njih bi moglo da bude: ako je cilj egalitarno društvo u kojem ne postoji nijedan vid opresije i eksploatacije, koji su nužni preduslovi za njegovo ostvarenje? Ili, postavljeno u drugom, specifičnijem obliku: ako je cilj prevazišlaženje kapitalističkog načina proizvodnje ka demokratski uređenom egalitarnom društvu, šta je neophodno da bi taj projekat prevazišao ukidanje samo klasne podređenosti i bio (istinski) univerzalan emancipatorski projekat? Važno je razumeti da je ovde reč o jednom političkom pitanju *par excellence*. Međutim, uočavanje uslova nužnih za održanje postojećeg (kapitalističkog) sistema mora biti početna tačka pri pokušaju da se na njega odgovori. U tom smislu, bitno je razlikovati nivoje apstrakcije pri analizi ovih uslova.

201

Smatram da je prepoznavanje i odgovaranje na dva pitanja iz naslova veoma važno za feminističku antikapitalističku borbu. Naravno, borba za oslobođenje i emancipaciju žena ne mora da bude antikapitalistička, ali upravo se ovim analizama pokušava objasniti da u istoj meri u kojem je rod klasno određen, i sama klasa je rodno determinisana. Kao što smo videli, patrijarhat ne predstavlja pukoo nasleđe prethodnih zaostalih sistema, rešivo daljom (liberalnom) emancipacijom unutar kapitalizam, već čini jedan od njegovih osnovnih mehanizama za omogućavanje odvijanja logike sistema. Na isti način, patrijarhat u kojem živimo je kapitalistički patrijarhat, koji se upravo vodi kapitalističkom logikom i samim tim, ukoliko apstrahujemo od kapitalizma i bavimo se nekakvim transistorijskim ta borba naravno neće biti univerzalna, čak ni u smislu da obuhvata sve žene.

Primljeno: 10. septembra 2014.

Prihvaćeno: 27. oktobra 2014.

Literatura

- Gimenez, Martha E. (2005), „Capitalism and the Opression of Women: Marx Revisited“, *Science and Society* 1: 11–32.
- Gonzales, Maja Andrea (2013), „Rodni krug: čitanje *Tajanstvenosti reprodukcije*“, (internet) dostupno na: <http://društvenaanaliza.blogspot.com/2014/05/rodni-krug-citanje-tajanstvenosti.html> (pristupljeno 23. septembra 2014).

- Vogel, Lise, „Domestic labor revisited“, (internet) dostupno na: //biblioteca.clacso.edu.ar/ar/libros/cuba/if/marx/documentos/22/Domestic%20Labor%20Revisited.pdf (pristupljeno 21. septembra 2014).
- Endnotes 3, „The logic of gender“, (internet) dostupno na: //endnotes.org.uk/en/endnotes-the-logic-of-gender (pristupljeno 23. septembra 2014).
- Lebowitz, Michael A. (2003), „Beyond *Capital*, Marx's Political Economy of the Working Class“, New York: Palgrave Macmillan.
- Marks, Karl (1947), „Kapital“, I tom, Zagreb: Kultura.
- Mies, Maria (1986), „Patriarchy and Accumulation on a World Scale“, New Jersey: Zed Books Ltd.
- Frejzer, Nensi (2011), „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, *Perspektive 2*.
- Heinrich, Michael (2004), „An introduction to the Three Volumes of Karl Marx's *Capital*“, New York: Monthly Review Press.

Andrea Jovanović

202

What Feminism Owes to Marx and What Marxism owes to Feminism?

Abstract

Feminist issue and Marxist issue mainly meet under the question of reproduction of working class in capitalism. Among other things, the existence of capitalist system is conditioned by possibility of, how Marx put it, „worker to show up at factory's gates every day“. Traditional Marxist analysis of this question entails taking wage as a main point. According to this position, reproduction of a worker is thought only through a wage as money paid to him for buying his/her labor force. It is at this point where feminist perspective help us see narrowness of traditional Marxist analysis by insisting on category of reproductive labor. Reproductive labor is unpaid housework that is mostly done by women. Nonetheless, introduction of this category is not just an addition to Marxist analysis since this labor is necessary for reproduction of capitalist system itself. It is a system that allocates labor in such a way that besides paid waged labor there also exists unpaid reproductive labor that is also crucial for existence of the system. This leads us to two complex problems: question of women's emancipation in capitalism and question of productivity of labor in capitalism.

Keywords: Marxist feminism, reproductive labor, naturalization, wage form, productivity